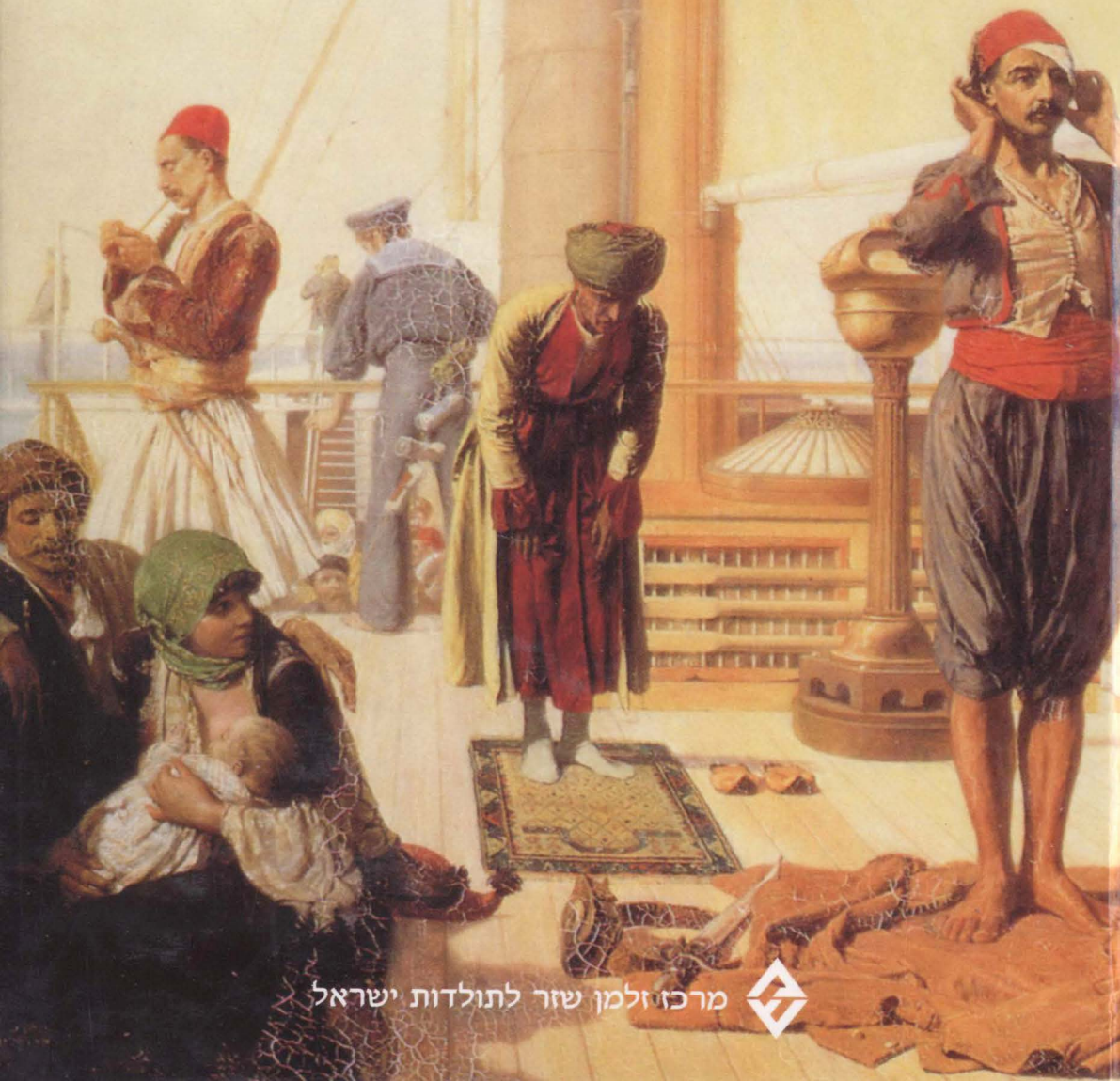

ירון הראל

ב'ספינות של אש' למערב

תמורות ביהדות סוריה בתקופת
הרפורמות העות'מאניות 1840-1880

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירון הראל

ב'ספינות של אש' למערב

תמורות ביהדות סוריה

בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1880

ירון הראל

ב'ספינות של אש' למערב

תמורות ביהדות סוריה

בתקופת הרפורמות העות'מאניות

1880-1840

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן
פרופ' רוברט ליברטס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכות המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכת הלשון: עינת לייטנר

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע
משרד החינוך והתרבות
קרן ליטאואר
הועדה לקידום המחקר/אוניברסיטת בר-אילן
המרכז העולמי למורשת יהדות ארם צובא (חלב)

מסת"ב 965-227-180-2 ISBN

מספר קטלוגי 185-496 Catalogue No.

© כל הזכויות למהדורה העברית שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ג

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2003

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף-יחן') בע"מ, ירושלים

לתמי
שאהבה נפשי

תוכן העניינים

9	הקדמה
9	על המחקר
11	שלמי תודה
13	מבוא
13	זרעי תמורה
29	עקרונות לתיחום הזמן והמקום
35	שער ראשון: החיים היהודיים הפנימיים
35	מודל הפריסה הגאוגרפית – קהילות מרכזיות וקהילות לוויין
37	דמוגרפיה – אמינות הנתונים ופריסתם
44	רבדים חברתיים
64	תחומי תעסוקה ומשלחי יד
83	הנהגה ומשטר
106	החינוך המסורתי והמודרני
123	התרופפות המסורת בקהילות
129	שער שני: מעמדם המשפטי של היהודים
129	אי־השוויון כעיקר דתי
133	ביטול סמלי האפליה
140	חופש הפולחן הדתי
148	שוויון פוליטי
160	ביטחון ושוויון לפני החוק
170	מסים
182	יחסים עם השלטונות
189	התגובה היהודית לרפורמות

195	שער שלישי: יחסי רוב ומיעוטים דתיים
195	השפעת התפיסה הדתית על המעמד החברתי
196	יחסי יהודים-מוסלמים
207	יחסי מוסלמים-נוצרים
210	משולש יחסים: מוסלמי-יהודי-נוצרי
220	יחסי יהודים-נוצרים
241	היהודים בין קתולים ופרוטסטנטים
250	שיתוף פעולה פוליטי: הלאומיות הסורית
255	שער רביעי: עם הפנים למערב
255	חדירת המודרניזציה לקהילות
258	המעורבות הפוליטית המערבית
273	המניעים לבקשת החסות הקונסולרית
279	הקונסולים – מגני היהודים
290	הקונסולים היהודים במתח חלב
302	הקשרים עם קהילות אירופה
324	ההגירה למערב
329	סיכום: אנטומיה של היפרדות
339	ביבליוגרפיה
367	גלוסר
371	רשימת הקיצורים
373	רשימת התמונות והמפות
375	מפתח

הקדמה

על המחקר

המחקר ההיסטורי של הקהילות היהודיות בסוריה, כמו מחקרים של קהילות רבות אחרות, עמד שנים רבות לפני קושי לא מבוטל אשר נבע בראש ובראשונה מתוסר התעניינות היסטורית בקרב ציבור יוצאי סוריה בארץ ובתפוצות. אולי זו הייתה הדאגה להווה ולעתיד שדחקה מן התודעה את החשיבות שבחשיפת העבר. רגשות הגאווה וההתרפקות של האדם על מוצא משפחתו ועל נוף מולדתו, שהם אחד המאצצים החשובים להתעניינות היסטורית אישית, ציבורית ומדעית, לא ניכרו בקרב יהודי סוריה. ניתוקם הפיזי ממולדתם הטבעית והיותה של זו אויבתה המוצהרת של מולדתם ההיסטורית המתחדשת שעמה קשרו את גורלם ועתידם – הביאו אף הם להדחקה ולהתנתקות מנטלית מן העבר. זאת ועוד, האקלים התברתי-התרבותי במדינת ישראל אף הוא לא טיפח ולא עודד במשך שנים רבות את גאוות יוצאי ארצות ערב במוצאם ובשורשיהם, בשפתם, בהליכותיהם ובמנהגיהם. תפיסת 'כור ההיתוך' במדינה הצעירה ודמות היהודי החדש שעוצבה כדגם שאליו צריך לשאוף, גרמו לעולים רבים, לא רק מארצות המזרח התיכון, להסתיר ולמחוק את עברם, ולבקש לעצמם זהות חדשה בעלת עתיד – אך ללא עבר. כבודה של הארץ החדשה וכבודם של הבנים היה חשוב עשרת מונים מכבודה של ארץ המוצא ומכבודם של האבות.

מאידך גיסא, המחקר ההיסטורי שהלך והתפתח במדינת ישראל – אשר שורשיו באסכולות ההיסטוריות האירופיות – הוסיף לראות את חזות הכול בתהליכים המרכזיים בחיי העם היהודי בעת החדשה באירופה דווקא, ולא עודד במשך תקופה ארוכה התפתחות של המחקר גם למרכיבים יהודיים אחרים, שאותם תפס כמי שפעלו – או שמא קפאו – בשולי ההיסטוריה היהודית המודרנית.

במהלך למעלה מחמישים שנה שחלפו מייסודה של מדינת ישראל חלו שינויים רבים במודעות ההיסטורית של היהודים יוצאי ארצות ערב. תחושתם כי הם כבר ישראלים דיים, חזקה אצלם – ועוד יותר אצל צאצאיהם – את הרצון לחשוף את עברם ואת שורשיהם. תפיסת ה'רב גוניות' שהחליפה את תפיסת 'כור ההיתוך', נתנה גם להם את האפשרות לחקור את המורשת ואת הערכים שהביאו לחברה הישראלית ולהציגם. זאת, מעבר להווי ולפולקלור האקזוטיים – שגם להם כשלעצמם חשיבות לא מעטה – שבמשך שנים היו חרך ההצצה או שמא חלון הראווה היחיד לעולמם של יוצאי

הקדמה

ארצות האסלאם. שינוי חל גם בהכרה של המחקר ההיסטורי בצורך בחקירת עברם של קיבוצים יהודיים נוספים. התגוונותו של מקצוע ההיסטוריה מעבר להיסטוריה המדינית גם אל התחומים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים הציבה לפני החוקרים נושאים הראויים למחקר, דווקא בעברן של הקהילות שנתפסו זמן רב כזניחות מבחינת הסיפור ההיסטורי המרכזי. ההכרה כי מדינת ישראל היא חלק מן המזרח התיכון וכי ידיעת אזור זה תקדם את יכולתה של מדינת היהודים להשתלב טוב יותר במרחב המוסלמי, נתנה דחיפה אדירה לחקר הסימביוזה ההיסטורית שבין יהודי ארצות האסלאם לסביבתם.

חקר קהילות ישראל במזרח התיכון זכה בשנים האחרונות לתנופה מרשימה וכמעט שלא נותרה קהילה מרכזית שלא הוקדש לה מחקר מיוחד. במסגרת זו פורסמו גם מאמרים שונים העוסקים ביהודי סוריה. ואולם דווקא על רקע זה בולט עוד יותר היעדרו של מחקר היסטורי מקיף העוסק בתולדות הקהילות היהודיות בסוריה. הקהילות הללו לא זכו למונוגרפיה שלמה וסדורה אשר תאיר את ההיסטוריה הפוליטית, החברתית, הכלכלית והתרבותית שלהן בדורות האחרונים. על פי רוב, העיסוק בחקר הקהילות היהודיות-הסוריות נעשה בתוך המסגרת הכללית של הקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית, ובדרך כלל בשוליה. אפילו נכתבו בשנים האחרונות כמה מחקרים המוקדשים במלואם או בחלקם המכריע ליהודי סוריה, הללו דגים רובם ככולם בתחום צר בחיי הקהילות או שהם מסתמכים על מגוון מצומצם ביותר של מקורות. לסוריה שמור מקום נכבד במחקר העוסק במזרח התיכון. ואולם מזרחנים רבים העוסקים בסוריה כמעט שלא עסקו בפן היהודי בתולדות סוריה אלא כבדרך אגב. בדיוניהם המעטים ביהודים, חוקרים אלו ברובם שאבו את נתניהם בדרך כלל ממקורות חיצוניים ספורים ולא מתוך המקורות היהודיים עצמם.

מטרת מחקר זה, המבוסס בעיקרו על עבודת שדה ארכיונית (Archival Study), היא לבחון את מכלול התמורות בחיי הקהילות היהודיות בסוריה, הן ביחסיהן הפנימיים הן ביחסיהן החיצוניים. לשם השגת מטרה זו, ובכדי לאפשר ראייה רחבה ביותר ומזוויות שונות של האירועים ושל התהליכים והתפתחותם, נעשה במחקר זה שימוש במקורות רבים ומגוונים, ובהם מקורות יהודיים, מקורות ערביים-נוצריים וערביים-מוסלמיים מקומיים, מקורות אירופיים, דיווחים קונסולריים, תיאורי נוסעים, דיווחים מעיתונות התקופה ודיווחים של שליחי חברת 'כל ישראל חברים' בסוריה.

ספר זה, יסודו בעבודה שכתבתי לפני כעשר שנים לשם קבלת התואר דוקטור. הזמן שחלף אפשר לי לאתר מקורות חדשים, לעיין במחקרים חדשים שפורסמו בינתיים ואף לחזור ולבחון את המסקנות שאליהן הגעתי בעבר. באופן זה, זכה כאן המחקר ללבוש חדש, מעמיק ועדכני יותר. הספר לא בא לבחון את ההיסטוריה של סוריה בכללותה בתקופת הרפורמות, אלא מתוך נקודת המבט של המיעוט היהודי ותודעתו העצמית

הקדמה

כלפי ההתרחשויות בעולמו הפנימי ובעולם הסובב אותו. השימוש במגוון המקורות הנזכר, ובמחקרים מאוחרים יותר על אודות סוריה ויהודיה, ייתכן שיוכל לספק לנו תשובות לבעיות העיקריות של דרכי התמודדותן של כלל הקהילות היהודיות במזרח התיכון עם חדירת המערביזציה והמודרניזציה לעולמן, ויפרוס לפנינו תמונה בהירה יותר של תהליכי התמורות בקהילות אלו.

שלמי תודה

רבים וטובים עמדו לצדי בשנים הרבות בהן עמלתי בכתיבת ספר זה ולהם אני חב שלמי תודה. ראש וראשון להם הוא מורי ורבי פרופ' שמעון שוורצפוקס אשר חנן אותי בעצותיו הטובות בעת כתיבת עבודת הדוקטורט, והדריכני בשבילי חקר ההיסטוריה החברתית. מורים וחברים רבים חלקו עמי את ייסורי הספקות ואת שמחת התרתן מאז ראשית כתיבת המחקר, בשיחות מזדמנות ובדיונים מעמיקים. בהם פרופ' יונתן פרנקל, פרופ' אליעזר בשן, פרופ' נועם סטילמן, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' וולטר זנר, פרופ' יעקב ברנאי, פרופ' קנת סטאו, פרופ' משה מעוז, פרופ' קאס פירו, פרופ' משה אורפלי, פרופ' שאול רגב, פרופ' מרדכי אליאב, פרופ' יהשע קניאל ז"ל, ד"ר צבי זוהר, ד"ר ירון צור, ד"ר לאה מקובצקי, ד"ר צבי יהודה, ד"ר יוסף שרביט, ד"ר אהרן גימאני ורבים אחרים. פרופ' מאיר בניהו מסר לעיוני תעודות חשובות רבות מאוספו הפרטי ועל כך יבורך.

תודה מיוחדת אני חב לעובדים המסורים בספריות ובארכיונים השונים שבהם ביקרתי בעת כתיבת הספר: עובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, עובדי הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בראשות גב' הדסה אסולין, עובדי ספריית יד בן צבי ועובדי ספריית אוניברסיטת בר אילן. עזרה שלא תסולא בפז הגישו לי עובדי ארכיון המדינה הבריטי בלונדון, עובדי ארכיון משרד החוץ הצרפתי בפריז ובנאנט, עובדי הארכיון המלכותי האוסטרי בווינה, ועובדי ארכיון חברת כ"ח בפריז ובראשם ידידי הטוב ז'אן קלוד קופרמינק.

נסיעותיי הרבות לצורכי מחקר ושהותי בנכר לא היו יכולות לצאת אל הפועל לולא עזרתה הרבה של ממשלת צרפת אשר מימנה חלק גדול מהוצאות אלו. חובה נעימה היא לי להודות לנספחי התרבות הצרפתים, מר קלוד דומנאק (Domenach), מר ז'אן סולר (Soler), מר ז'אן קלוד ז'אק (Jacq) ומר אלכסנדר דפיי (Defay) שעשו כל שביכולתם לסייע לי בכל תחום. במחקרי תמכו גם מלגות מטעם קרן הזיכרון לתרבות יהודית, אוניברסיטת בר אילן, קרן 'אבוקה' מטעם ברית יוצאי בוכרה, המרכז למורשת יהדות המזרח במשרד החינוך, והמרכז העולמי למורשת ארם צובא.

הקדמה

יבואו על הברכה כל אלו אשר סייעו להוצאתו של ספר זה לאור, עורכת הלשון עינת לייטנר, אנשי מרכז זלמן שזר: המנכ"ל צבי יקותיאל, מרכזת המערכת מעין אבינרי-רבהון, המפיקה סיגל כהן, אריאלה שקדי, שטרתה על הסידור והעימוד, ויצחק כהן, המביא לדפוס.

אחרונים חביבים, רעייתי תמי, עזר כנגדי – לה מוקדש ספר זה, וילדיי שניר, מרוה, אסא וניתאי, שבזכותם רב האור בחיי.

גבעת זאב, שבט תשס"ג

מבוא

זרעי תמורה

היישוב היהודי בחבל הארץ המכונה סוריה הוא עתיק יומין, אולי העתיק ביותר בעולם. שורשי היישוב היהודי בגלות הסמוכה ביותר לארץ ישראל נעוצים בימי קדם ונראה כי יישוב זה התקיים ברציפות עד עתה. במרוצת הדורות ידע יישוב זה עליות וירידות במספר תושביו ובאופי פריסתו ברחבי האזור. הגעתן של משפחות אחדות מגולי ספרד לסוריה והשתקעותן בקהילות היהודיות בה הביאו לשגשוגן הרוחני והכלכלי של קהילות אלו. השגשוג המשיך במהלך כל המאה ה-16 עד נכנסה סוריה, כשאר אזורי האגן המזרחי של הים התיכון, תחת השלטון העות'מאני.¹

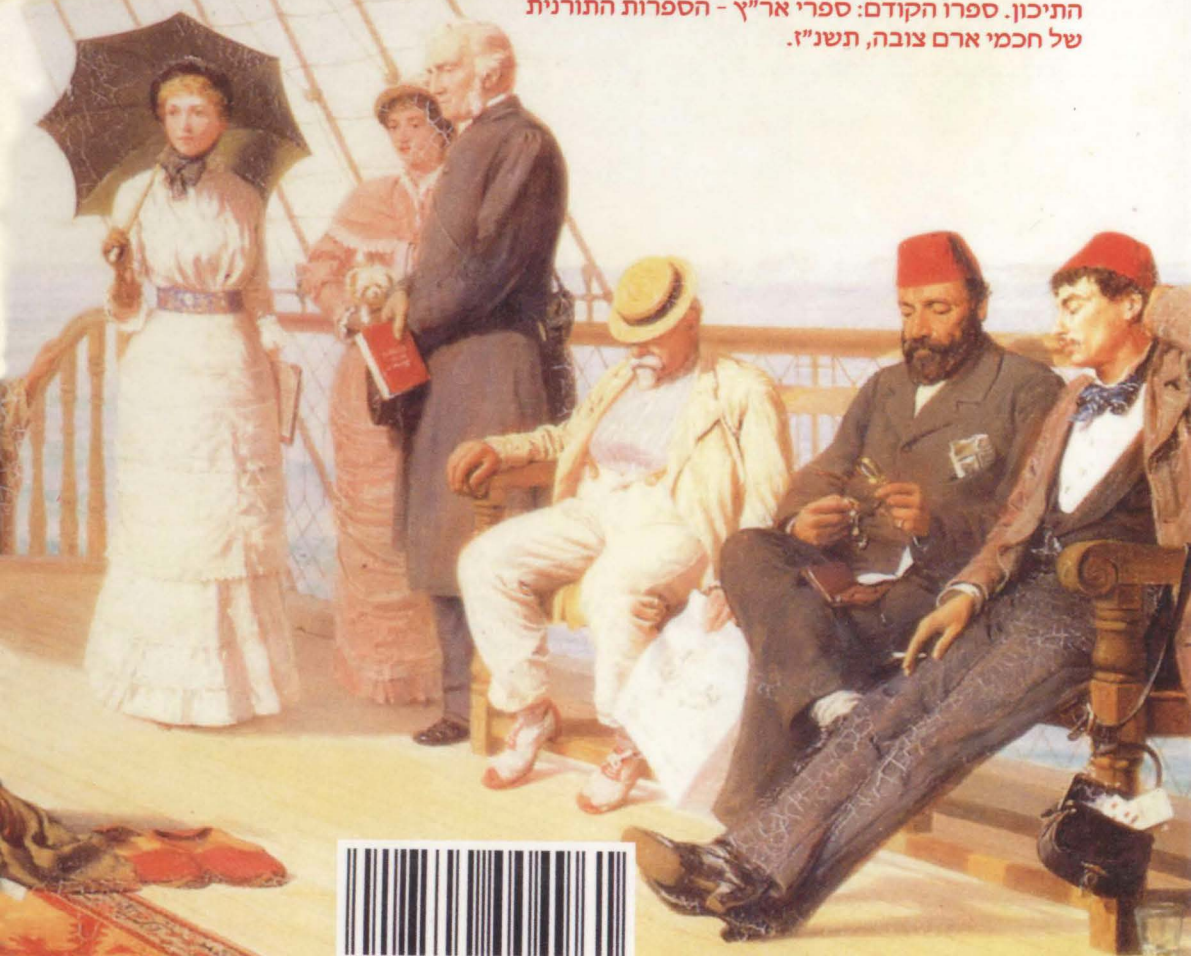
שאלת החלוקה לתקופות של ההיסטוריה האנושית היא עניין מובנה במדע ההיסטוריה. החלוקה שעדיין מקובלת במחקר ההיסטורי, רואה באירופה את המרכז ואת הציר המשמש כנקודת המוצא לדיון בשאלת הפריודיזציה בתולדות האנושות. אף שברור כי חלוקה זו מתאימה בעיקר לדיון בהתפתחותה של אירופה, השתרש הנוהג להשתמש במונחי הפריודיזציה האירופיים הראשיים – העת העתיקה, ימי הביניים והתקופה המודרנית ותקופות המשנה הנגזרות מהן – גם לדיון בתולדותיהן של יבשות ותרבויות אחרות.² אף מקורו של המונח 'המזרח התיכון' – בנקודת מבט אירופית. הדיון בשאלת החלוקה לתקופות בתולדות 'המזרח התיכון' והעמים היושבים בו, שלא על פי החלוקה האירופית, מצוי בעיצומו. חלוקה מעניינת הציע אלברט חוראני בספרו המקיף העוסק בהיסטוריה החברתית והתרבותית של העמים הערבים. 'התקופה העות'מאנית'

- 1 על תולדות היהודים בסוריה עד לעת החדשה ראו למשל: ב"צ לוריא, יהודים בסוריה בימי שיבת ציון, 'המשנה והתלמוד, ירושלים תשי"ז; ר' וילק, יהודי סוריה הסלווקית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ז; ל' רוט-גרסון, יהודי סוריה בראי הכתובות היווניות, ירושלים 2000; מ' פרנקל, קהילת יהודי חלב על פי כתבי הגנזה, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים 1990; א' אשתור (שטראוס), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד-תש"ל; ש' רחאנים, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א-ה (חלקים ב-ה) הופיעו תחת השם קורות היהודים בתוריקה וארצות הקדם, סופיה תרצ"ד-תרצ"ח; י' הראל, 'מחלוקת והסכמה – ספרדים ומוסתערבים בחלב', בתוך י' דישון ו'ש' רפאל (עורכים), לאדינאר – קובץ מחקרים בספרות, במוסיקה ובהיסטוריה של דוברי האדינו, תל אביב תשנ"ח, עמ' 119-138.
- 2 ראו דבריו של ב' לואיס, היהודים בעולם האסלאם, ירושלים 1996, עמ' 99.

הספר ב'ספינות של אש' למערב בוחן את התמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1880. ראשיתו בעת שבה התרחשה עלילת הדם בדמשק – אירוע מעצב בתולדות עם ישראל – וסיומו בקריסתה של קהילת דמשק בעקבות שואה כלכלית. תקופה זו הייתה דרמטית בשל התעצמות המפגש שבין מזרח למערב, התעצמות שהביאה לתמורות רבות בסדרי החברה והמימשל באימפריה.

הספר מבוסס על עבודת שדה ארכיונית ועל מיגוון רחב של מקורות יהודיים, ערביים ואירופיים. הספר מערער על התפיסה המקובלת, ולפיה עד ראשית המאה ה-20 היה קיבעון בחיי היהודים בסוריה, ומציע תשובות לבעיות העיקריות הכרוכות בדרכי התמודדותן של הקהילות היהודיות במזרח התיכון עם חדירת המודרניזציה וההתמערבות לעולמן. מחקר זה מבקש להראות כי חלו תמורות רבות בחייהם של היהודים בארבעה מעגלים עיקריים: ניהול חייהם הפנימיים, יחסיהם עם השלטונות, קשריהם עם האוכלוסייה המוסלמית והנוצרית שסביבם וקשריהם עם הקהילות היהודיות באירופה. שיאן של התמורות בא לידי ביטוי בתחילתו של תהליך הגירה המונית אל המערב ב'ספינות של אש' – ספינות הקיטור החדשות.

ד"ר ירון הראל הוא מרצה בכיר במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן. תחומי הוראתו ומחקריו הם ההיסטוריה הפוליטית, החברתית והתרבותית של היהודים בארצות האסלאם בעת החדשה. פירסם מאמרים רבים העוסקים בתולדותיהן של קהילות יהודיות במזרח התיכון. ספרו הקודם: ספרי אר"ץ – הספרות התורנית של חכמי ארם צובה, תשנ"ז.

0 01850000496 1
דאנאקוד 185-496

על העטיפה: וולטר ס' הורסלי, "אין אלוהים מבלעדי אלה", 1882
© Christie's Images Ltd. 2003